

Oranżerie wczoraj i dziś

Elżbieta Przesmycka,
Kamila Boguszewska

Orangeries Past
and Today

Wprowadzenie

Introduction

Budynki oranżeryjne pojawiły się w Europie już w XVI w., było to wynikiem rozwoju handlu zagranicznego, a także wprowadzenia nowych gatunków roślin o większych wymaganiach klimatycznych. Przy znanych ośrodkach uniwersyteckich powstawały ogrody botaniczne (Padwa, Piza, Lipsk czy też Paryż). W celu ochrony delikatnej roślinności przed klimatem europejskim stosowano czasowe drewniane osłony będące pierwowzorem cieplarni [Hix 1996].

Oranżerie należą do budowli utylitarnych [Majdecki 2008]. Pierwotnie służyły do uprawy egzotycznych roślin, przede wszystkim drzew cytrusowych, pomarańczowych, granatów i przechowywania drzew w okresie zimowym. Często użytkowane były także jako sale balowe oraz wykorzystywane jako miejsca przedstawień teatralnych.

Zazwyczaj były to obiekty o bryle parterowej, jednokondygnacyjnej, najczęściej oparte na rzucie wydłużonego prostokąta, charakteryzujące się dużymi przeszkleniami w ścianie południowej z oknami na całą wysokość kondygnacji, zwykle zamkniętymi łukiem. Wraz z popularnością i dostępnością szkła zaczęto stosować także szklane dachy. Oprócz budowli wolno stojących pojawiały się również pomieszczenia powiązane z bryłą pałacu lub dworu,

stanowiące tak zwany ogród zimowy [Mitkowska, Siewniak 1998].

Pierwotnie budynki oranżerii nie posiadały systemów grzewczych. Kluczowa była więc ich lokalizacja z południową wystawą, a także mikroklimat stworzony przez partery ogrodowe. Przykładem tego typu rozwiązania jest oranżeria w Wersalu z charakterystycznym wydzielonym i wystawionym na południe parterem oranżeryjnym, gdzie w lecie wystawiane były drzewka pomarańczowe [Hix 1996].

Na przestrzeni stuleci funkcja budynków oranżerii ulegała zmianom. W XIX w. pojawiły się nowe formy architektoniczne („szklanych domów” – „Crystal Palace”, „Palm House” w Kew, „Crystal Art Palace”), co związane było z nowymi osiągnięciami konstrukcyjnymi (konstrukcje żeliwne). Rozwój techniczny konstrukcji dużych obiektów szklanych umożliwił wprowadzanie nowych funkcji do tych budynków, takich jak ogólnodostępne ogrody botaniczne, pawilony wystawowe, ogrody zimowe itp.

Dalszy rozwój budowy szklarni umożliwiło między innymi „wynalezienie metody produkcji szkła walcowanego, mrozo- i wodoodporne konstrukcje żeliwne, a także możliwość wykorzystania wydajnych systemów ogrzewania gorącą wodą” [Hobhouse 2005].

W wieku dziewiętnastym oranżerie stały się dostępne dla ogółu społeczeństwa, pierwotnie były to jednak obiekty zarezerwowane

dla elit, funkcjonujące na zasadzie prywatnych ogrodów. Ich powstanie było ograniczone czynnikami ekonomicznymi i rozwiązaniami technologicznymi [Hix 1996].

W 1851 r. J. Paxton zaprojektował „Crystal Palace” na Wystawę Światową w Londynie. Obiekt ten stał się symbolem wieku uprzemysłowienia i ekspansji imperialnej [Hix 1996]. Pełnił funkcję wystawienniczą, zaś spłonął w listopadzie 1936 r.

Pod koniec XIX w. szklarnie zaczęto przekształcać w ogrody publiczne i miejsca wydarzeń kulturalnych (np. „Crystal Art Palace” w Glasgow z 1872 r.). Renesans przeżywały także ogrody zimowe mieszczące funkcje restauracyjne [Hix 1996].

„Crystal Palace” wyznaczył nowy okres budowania w Anglii zwany manią szkła [Hix 1996]. W tym czasie obiekty szklarniowe stały się bardzo popularne. Projektowano mniejsze pałace kryształowe dla Manchesteru, Bath, Plymouth i Londynu [Hix 1996]. W Paryżu zaprojektowano w 1885 r. na Wystawę Światową „Pałac Przemysłu”. Obiekt uległ zniszczeniu, a na jego miejscu powstał w 1900 r. „Grand Palais”.

W „Grand Palais” przez lata organizowano salony książki (1981–1992). W 1993 r. z powodu złego stanu konstrukcji podtrzymującej szkło budynek został zamknięty. Obiekt rewitalizowano w latach 1993–2003, wtedy też przeprowadzona została kompletna naprawa elementów konstrukcyjnych. Obecnie budynek

pełni funkcję galerii, centrum konferencyjnego i muzeum. Podczas rewitalizacji odrestaurowano wnętrza, dostosowano je do potrzeb osób niepełnosprawnych, przywrócono historyczną formę dziedzińca wraz z roślinnością typową dla XIX w. Obiekt dopełniono pomieszczeniami restauracyjno-kawiarnianymi i przystosowano go do pełnienia funkcji muzeum zbiorów rzeźby i malarstwa XIX w., a w podziemiach umieszczono zbiory średniowiecznej sztuki przekazanej z zasobów muzeum w Luwrze. Z innych znanych oranżerii należy wymienić: Wiedeń – „Dom Motyli” zlokalizowany w oranżerii na zamku Hofburg, gdzie prezentowana jest kolekcja egzotycznych owadów, Brukselę – „Oranżerie Królewskie” czy Poczdam – „Nową Oranżerię Sansucci”, które tworzą znakomite dopełnienie zespołów pałacowo-parkowych o nowej współczesnej funkcji.

Oranżerie w Polsce

Orangery in Poland

W Polsce w wieku XIX powstawały liczne ogrody publiczne, np. Ogród Saski w Lublinie autorstwa Feliksa Bieczyńskiego, Ogród Botaniczny UW w Warszawie czy też budynek Nowej Palmiarni w Łazienkach Królewskich.

Na terenie kraju istniało w tym czasie bardzo wiele oranżerii, towarzyszyły one zazwyczaj założeniom magnackim i szlacheckim.

„Niekiedy otrzymywały atrakcyjną oprawę architektoniczną i zespalane były kompozycyjnie z bryłą pałacu poprzez poprowadzenie między oboma obiektami architektonicznymi reprezentacyjnej alei, przykłady pomarańczarnia w Radzynie Podlaskim (XVIII w.) Stara Pomarańczarnia w Łazienkach (Warszawa)” [Mitekowska, Siewniak 1998].

Jednym z przykładów tego typu obiektów jest późnobarokowa oranżeria w Wilanowie. Zlokalizowana została w znacznej odległości od bryły pałacu. Tworzy jednak z nim funkcjonalno-przestrzenną całość. „Budynek Oranżerii został wzniesiony w pierwszej połowie XVIII w. według projektu G. Spazzio i przebudowany w 1811 r. przez Piotra Aignera w duchu neoklasycyzmu” [Fijałkowski 1988]. Pomarańczarnia była rekonstruowana w latach 1956–1960 [Fijałkowski 1998] i od tamtej pory pełni funkcję wystawienniczą, prezentowane są tam zbiory ceramiki polskiej i zagranicznej. Użytkowe poddasze przekształcono w magazyny muzealne, zaś od strony zachodniej dobudowano kotłownię centralnego ogrzewania [Cydzik, Fijałkowi 1989]. Przed pomarańczarnią odtworzono ogród kwiatowy z charakterystycznym parterem kwiatowym i fontanną.

Innym przykładem są: Stara i Nowa Pomarańczarnia zlokalizowane w Łazienkach Królewskich. Stara Pomarańczarnia, zaprojektowana przez Dominika Merliniego, jest budowlą stanisławowską, wznie-

Ryc. 1. Stara Pomarańczarnia w Łazienkach Królewskich w Warszawie, stan w 2011 r. (fot. K. Boguszewska)

Fig. 1. Old Orangery in Łazienki Królewskie in Warsaw, 2011 (photo by Kamila Boguszewska)

sioną w roku 1786. Obiekt mieścił w sobie trzy funkcje. Część centralną stanowiła właściwa pomarańczarnia, zaś skrzydła przeznaczone były na mieszkania dla urzędników (skrzydło zachodnie) i teatr dworski (skrzydło wschodnie) [Tatarkiewicz 1975].

Obecnie w budynku Starej Pomarańczarni znajduje się kolekcja odlewów gipsowych rzeźb starożytnych i nowożytnych pochodzących ze zbiorów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a także Galeria Rzeźby Polskiej [internet 1].

Przed Oranżerią zlokalizowany jest parter oranżeryjny z rzeźbami i centralnie umieszczoną fontanną. Ze względu na małą powierzchnię cieplarni w roku 1870 wybudowano palmiarnię, którą nazwano Nową Pomarańczarnią [Tatarkiewicz 1975]. Obecnie obiekt pełni funkcję restauracyjną, zaś przed budynkiem trwają prace rekonstruujące ogród modernistyczny z pierwszej połowy XX w. (ryc. 1, 2).

Innym przykładem jest oranżeria w Łańcucie, która została wybudowana w latach 1799–1802. Autorem projektu był Ch.P. Aigner. Jest to obiekt dwukondygnacyjny, jedenastoosiowy. Dwuspadowy dach został zakryty attyką wieńczącą budynek cieplarni. Elewacja zachodnia posiada czterokolumnowy joński portyk [Kossakowa-Szanajca, Majewska-Maszkowska 1964]. Piętro nad oranżerią od samego początku przeznaczone było na funkcję mieszkalną (ryc. 3).

Słynne na całą Polskę były także cieplarnie księżnej Izabeli Czarторыskiej w Puławach (obecnie nieistniejące) [Jaroszewski 1970].

W wieku XIX zaczęły powstawać liczne ogrody publiczne ze szklarniami-palmiarniami czego przykładem jest Park Saski w Warszawie z nieistniejącą już cieplarnią. Istniały także wielkie kompleksy ze szklarniami gospodarczymi, o czym świadczy jedenaście szklarni w Medyce: „pomarańczarnia, ananasarnia, oranżeria, figarnia, karmelarnia, brzoskwiarnia oraz zespół kilku palmiarni” [Piórecki 1989].

Obiekty szklarniowe były także popularne na Podolu i Wołyniu, terenach obecnej Ukrainy. Towarzystwo one założeniom pałacowym polskich magnatów w XVIII–XIX w. (majątek Sanguszeki w Antoninach, Makowieckich i Michałowskich na terenie Podola) [Czerwczenko, Czuykina 2000].

Oranżerie na Lubelszczyźnie

Orangery in the Lublin region

Na obszarze Lubelszczyzny do czasów współczesnych zachowało się kilkanaście obiektów pełniących niegdyś funkcje cieplarni. Ich powstanie wiąże się z działalnością i rozwojem gospodarki folwarcznej, co owocowało powstaniem latyfundiów, który nastąpił na terenie Lubelszczyzny już na początku

XVI w. (ryc. 4, 5). W XVII i XVIII w. powstają rezydencje Radziwiłłów w Białej Podlaskiej, Lubomirskich w Puławach, Janowcu i Lublinie, Potockich w Radzynie Podlaskim, Lublinie, Lubomirskich w Puławach. Ród Sanguszków rozbudowuje swe rezydencje w Lubartowie, Lublinie, Jabłonowskich w Kocku i Lublinie, Czarторыskich w Puławach, Lublinie, Zamoyskich w Kozłowie [Przesmycka 2008]. Oranżerie występowały najczęściej w majątkach magnackich – Klemensów, Cieleśnica. Czasami pojawiały się także w zespołach dworskich i folwarcznych jak np.: w Witulinie (ruina), Kryłowie (nie istnieje) czy Posadowie (nie istnieje), posiadając formę pawilonów ogrodowych.

Rozpatrując relację pałac – oranżeria, można wyróżnić trzy główne typy: oranżeria zunifikowana z pałacem pełniąca rolę salonu zimowego – Klemensów, Jabłoń, Adampol, oranżeria jako budynek wolno stojący w założeniu pałacowo-parkowym, najczęściej projektowane na planie wydłużonego prostokąta Lubartów, Samokłęski bądź oranżerie posiadające formę pawilonu ogrodowego z rzutem opisanym na wielokacie – oranżeria w Cieleśnicy¹.

Wśród zachowanych obiektów dominuje styl klasycystyczny.

Ryc. 2. Nowa Pomarańczarnia w Łazienkach Królewskich w Warszawie, stan w 2011 r. (fot. K. Boguszewska)

Fig. 2. New Orangery in Łazienki Królewskie in Warsaw, 2011 (photo by Kamila Boguszewska)

Ryc. 3. Oranżeria w Łańcucie (fot. E. Przesmycka)

Fig. 3. The Orangery in Łańcut (photo by E. Przesmycka)

Pojawiają się także budowle dwudziestowieczne, takie jak neogotycki ogród zimowy w majątku Jabłoń czy oranżeria w pałacu myśliwskim w Adampolu wybudowana w latach 20. XX w. przez Jana Koszyc-Witkiewicza.

Największym zachowanym obiektem tego typu na terenie Lubelszczyzny jest oranżeria w Radzynie Podlaskim, najmniejszym zaś pozostałości dawnej cieplarni w Witulinie.

Stan techniczny tego typu budowli jest obecnie taki, iż nadają się jedynie do odbudowy. Problem tkwi w tym, iż obiekty są własnością osób i instytucji, którym na tym nie zależy. W oranżerii w Klemensowie do roku 2010 mieściła się kaplica Domu Opieki Społecznej, w cieplarni w Radzynie Podlaskim funkcjonuje Dom Kultury – Kino. Oranżerie w Żyrzynie przy Szkole Podstawowej czy Witulinie znajdują się w kompletnej ruinie. Jedynym rozwiązaniem byłaby ich rekonstrukcja.

Elżbieta Przesmycka

Wydział Architektury
Politechnika Wrocławska
Faculty of Architecture
Wrocław University of Technology

Kamila Boguszewska

Zakład Architektury Krajobrazu
Instytut Roślin Ozdobnych i Architektury
Krajobrazu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie
Faculty of Horticulture and Landscape
Architecture
University of Life Sciences in Lublin

Ryc. 4. Mapa przedstawiające zachowane budynki oranżerii w Województwie Lubelskim, stan w 2011 r. (oprac. K. Boguszewska)

Fig. 4. Orangery in Lublin region, 2011 (by Kamila Boguszewska)

Przypis

¹ Pawilony ogrodowe czasami posiadały narożnie wpisaną wieżę, np. nieistniejąca już oranżeria w Kryłowie czy Posadowie.

Literatura

1. Cydzik J., Fijałkowski W., 1989. Wilanów. Arkady, Warszawa, 66–68.
2. Fijałkowski W., 1988. Wilanów. KAW, Warszawa, 44.
3. Hix J., 1996. The Glasshouse. Phaidon Press Limited, Londyn, 10–11, 130, 170–171, 176, 192.
4. Hobhouse P., 2005. Historia Ogrodów. Arkady, Warszawa, 270–271.

5. Jaroszewski T.S., 1970. Chrystian Piotr Aigner architekt warszawskiego klasycyzmu. PWN, Warszawa, 112.
6. Kossakowa-Szanajca Z., Majewska-Maszkowska B., 1964. Zamek w Łańcucie, Arkady, Warszawa, 275–278.
7. Majdecki L., 2008. Historia Ogrodów. PWN, Warszawa, t. 2, 226.
8. Mitkowska A., Siewniak T., 1998. Tezaurus sztuki ogrodowej. Rytm, Warszawa, 170–171.
9. Piórecki J., 1989. Zabytkowe ogrody i parki województwa Przemyskiego. KAW, Rzeszów, 24.
10. Przesmycka E., 2008. Lubelszczyzna wielokulturowość osadnictwa

budownictwa i kultury. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin, 202.

11. Czerwczenko T., Czuwykina N., 2001. Dawne Ogrody – praźródła introdukcji roślin tropikalnych i subtropikalnych w Ukrainie, [w:] Studia i Materiały Ogrody Czartoryskich, nr 10, Warszawa, 90–96.

12. Tatariewicz W., 1975. Łazienki Królewskie i ich osobliwości. Arkady, Warszawa, 22.

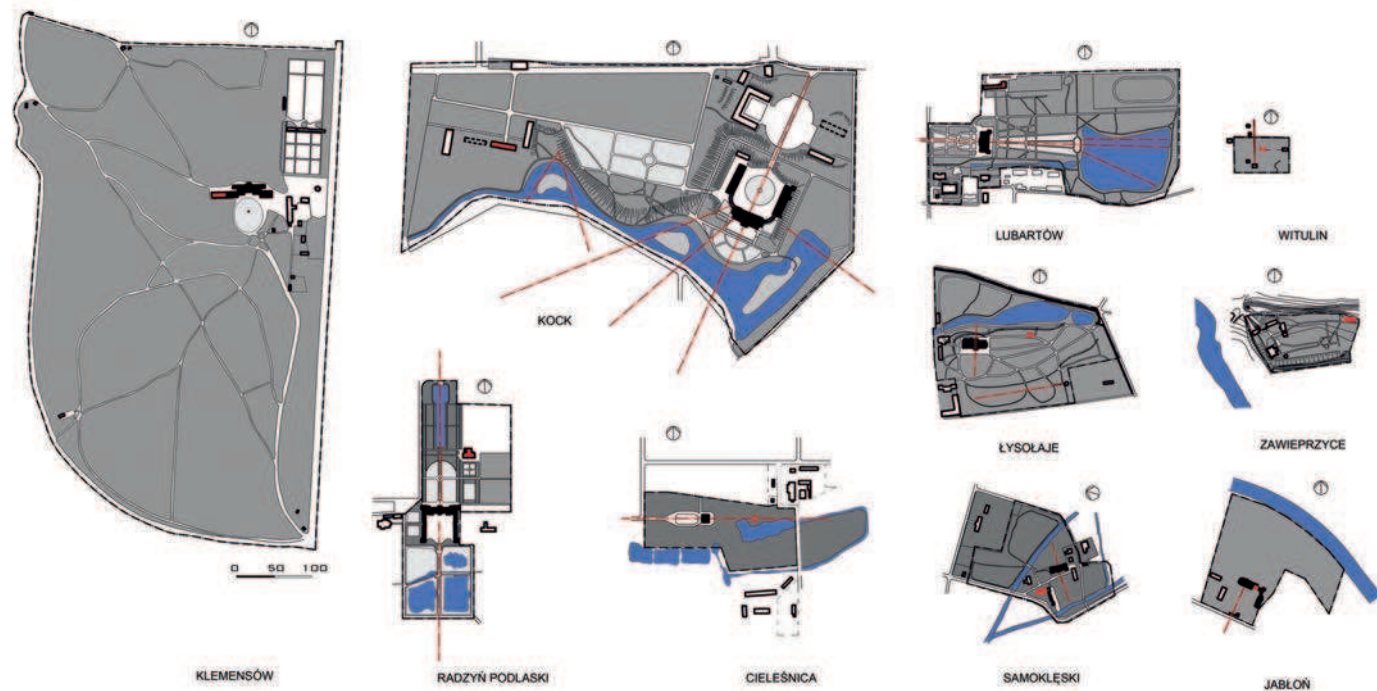
Źródła internetowe:

[internet1] <http://www.lazienki-krolewskie.pl/Stara-Pomaranczarnia.html>.

ZESTAWIENIE ZAŁOŻEŃ REZYDENCJONALNYCH NA LUBELSZCZYŹNIE

LEGENDA:

- BUDYNEK ORANŻERII/OGRODU ZIMOWEGO
- BUDYNEK PAŁACU / DWORU

Ryc. 5. Zestawienie wybranych założeń rezydencjonalnych na Lubelszczyźnie – lokalizacja oranżerii (oprac. K. Boguszewska)

Fig. 5. Summary of selected residential assumptions in the Lublin region – the location of the conservatory (by K. Boguszewska)